

विज्ञानकथामा प्रयुक्त विज्ञानको स्वरूप

डा. विष्णुप्रसाद ज्ञवाली*

लेखसार

प्रस्तुत लेख विज्ञानकथामा प्रमुख पक्ष बन्ने विज्ञानको सैद्धान्तिक स्वरूपको विमर्शमा आधारित छ। यस लेखमा विज्ञानकथामा प्रयुक्त विज्ञानको स्वरूप केकस्तो हुन्छ भन्ने प्राज्ञिक प्रश्न र उक्त प्रश्नको उत्तरको खोज गर्नु उद्देश्य रहेको छ। विज्ञानको स्वरूपमाथि छलफल गर्नका निम्ति लेखमा द्वितीय स्रोतका सामग्रीको उपयोग गरिएको छ। पुस्तकालय स्रोतबाट त्यस्ता सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। सामग्रीको विश्लेषणमा शोधको गुणात्मक पद्धतिअनुरूप विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ। विश्लेषित सामग्रीबाट विज्ञानकथामा प्रयुक्त विज्ञान साहित्यिक चरित्रको हुने हुनाले त्यसको आस्वादन र मूल्याङ्कन साहित्यिक कोणबाट गर्नु अर्थपूर्ण हुने निष्कर्ष निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी

सिर्जनात्मक प्रतिक्रिया, भविष्यदृष्टि, कलात्मक स्वतन्त्रता, काल्पनिक सौन्दर्य, निर्मित संसार।

[The nature of science used in science fiction

Bishnu Prasad Gyanwali

Abstract

This article is based on the discussion of the theoretical nature of science, which is a major aspect in science fiction. In this article, the aim is to find the answer to the academic question of what is the nature of science used in science fiction. Materials from secondary sources have been used in the article to discuss the nature of science. Such materials have been collected from library sources. Analytical methods have been used in accordance with the qualitative method of

* उपप्राध्यापक, रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस, काठमाडौं।

research in the analysis of the content. The conclusion of this article is that since the science used in science fiction is of a literary nature, it is meaningful to appreciate and evaluate it from a literary point of view.

Keywords

Creative response, Future vision, Artistic freedom, Imaginative Beauty, Fictional worlds.]

विषयपरिचय

विज्ञान विज्ञानकथाको एक विषयगत सन्दर्भ हो। विज्ञानकथा आधुनिक कथासाहित्यको विषयगत भेद हो। यसमा कथासौन्दर्यलाई केन्द्रमा राखी विज्ञानप्रविधिका आविष्कार, प्रयोग र प्रभावबारे सिर्जनात्मक प्रतिक्रियासहित तिनका आगामी सम्भावना प्रस्तुत गरिएको हुन्छ। मूलतः भविष्यमा आधारित भई वैज्ञानिक अन्वेषणको कल्पना गरिने हुनाले यसलाई मानवले निर्माण गर्ने भविष्यलाई वर्तमानमा ल्याइदिने कथासाहित्य मानेको पनि पाइन्छ। विज्ञानकथा वैज्ञानिक अन्तर्वस्तुमा आधारित भविष्यको मानवसमाज र ब्रह्माण्डबारे स्रष्टाको सिर्जनात्मक धारणा हो। सामान्यतः विज्ञानलाई कुनै विषयबारे वैज्ञानिक पद्धतिबाट व्यवस्थित र सङ्गठित गरिने ज्ञानको क्षेत्र मानिन्छ। यसले ब्रह्माण्डबारे परीक्षणीय, व्याख्येय र भविष्यवाणी गर्न सकिने ज्ञानको निर्माण गर्छ र यसको पद्धति वैज्ञानिक हुने गर्छ। यस अर्थमा विज्ञानकथामा आउने विज्ञान सत्यको अन्वेषणमा आधारित हुन्छ भन्ने तर्क गर्न सकिन्छ तर विज्ञानकथामा प्रयोग हुने विज्ञानको स्वरूप सामान्यीकृत नभई विशिष्टीकृत चरित्रको हुन्छ। दयाराम श्रेष्ठ (२०६६) को *अभिनव कथाशास्त्र*, नेत्र एटम (२०६८) को 'नेपाली विज्ञानकथा : सिद्धान्त र प्रयोग', जस्ता पूर्वकार्यमा यस विषयका बारेमा सङ्केत पाइन्छ तर तिनमा यसबारे विस्तृत अध्ययन हुन सकेको छैन। विज्ञानकथाको विज्ञानका बारेमा रहेको अध्ययनको यही रिक्ततालाई यस लेखमा पूरा गर्ने प्रयास भएको छ। त्यसैले प्रस्तुत लेखमा विज्ञानकथामा प्रयुक्त विज्ञान कस्तो स्वरूपको हुन्छ भन्ने समस्या प्राज्ञिक अध्ययनका निम्ति उपयुक्त देखिन्छ। प्रस्तुत लेखमा विज्ञानकथाको विज्ञानबारेका साहित्यिक पक्षहरूको उद्घाटन हुने र त्यो नेपाली साहित्य समालोचनाका सन्दर्भमा नवीन हुने हुनाले यो विषय प्राज्ञिक दृष्टिबाट औचित्यपूर्ण छ।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत लेख तयार गर्दा द्वितीयक सामग्रीको प्रयोग गरिएको छ र त्यस्ता सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालीय स्रोतबाट गरिएको छ। छलफलका निम्ति विज्ञानकथामा सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक अध्ययन भएका सामग्रीमा विभिन्न विद्वान्ले व्यक्त गरेका धारणालाई आधार बनाइएको छ। तिनै धारणामा टेकी विज्ञानकथामा प्रयोग हुने विज्ञानको स्वरूपको विमर्श गरिएको छ। प्रस्तुत लेखको अध्ययनपद्धति गुणात्मक शोधअनुरूप विश्लेषणात्मक विधिमा आधारित छ।

प्रस्तुत लेखमा विज्ञानकथामा प्रयोग हुने विज्ञानको स्वरूपको विश्लेषण गर्दा (१) विज्ञानकथा र विज्ञान, (२) क्षेत्रगत व्यापकता, (३) सिर्जनात्मक वैशिष्ट्य, (४) व्यापक दृष्टिकोण, (५) ज्ञान र कलाको सन्तुलन र (६) भविष्य हेर्ने कलात्मक दृष्टिलाई मुख्य सूचक मानिएको छ। यी शीर्षकमाथिको विमर्शलाई यहाँ क्रमशः प्रस्तुत गरिएको छ।

विज्ञानकथा र विज्ञान

विज्ञानकथामा प्रयोग हुने विज्ञानको स्वरूप विज्ञान शब्दका बारेमा रहेको सामान्य बुझाइभन्दा विशिष्ट हुन्छ। देखेर, जाँचेर, बुझेर ब्रह्माण्डका कुनै घटनाबारे विश्वास गर्नु, त्यस्तो विश्वास परीक्षणिय, व्याख्येय हुनु विज्ञानबारे स्थापित धारणा हो तर जब विज्ञानलाई यसका अनेक शाखासँग सम्बद्ध गरेर परिभाषित गर्न खोजिन्छ तब यो जटिल बन्न पुग्छ। प्रकृति विज्ञानको परिभाषाले सामाजिक विज्ञानलाई पूर्णतः सम्बोधन गर्न सक्दैन भने साहित्य र दर्शनमा आइपुग्दा यसको स्थिति पूर्व दुई क्षेत्रको भन्दा विशिष्ट बन्न पुग्छ। प्रस्तुत लेखको विषय साहित्य भएकाले छलफललाई त्यसमै केन्द्रित गरिएको छ।

विज्ञानकथामा विज्ञानको उपस्थितिलाई हेर्ने दुई धार देखिन्छ। विशेष गरी १९२६ मा *अमेजिड स्टोरिज* नामक विज्ञानकथा केन्द्री पत्रिकाका माध्यमबाट ह्युगो ग्रिन्सबकले विज्ञानकथालाई सैद्धान्तिक रूपमा पहिचान र परिभाषित गर्ने कार्य गरेपछिको तीन दशक विज्ञानकथामा व्यावहारिक र वास्तविक वैज्ञानिक चिन्तनले बढी महत्त्व पाएको देखिन्छ। यस सन्दर्भमा जुल्स भर्ने, हर्बर्ट जर्ज वेल्स, ह्युगो ग्रिन्सबक, जोन उड क्याम्पवेल जस्ता कुशल सर्जक र सम्पादकको नाम उल्लेखनीय छ। जुल्स भर्नेका कथामा मिसाइल, हवाईजहाज, टेलिभिजनलगायतका आधुनिक उपकरणको आविष्कारबारेका भविष्यवाणी देख्न सकिन्छ। यिनका कथाले पाठकलाई उत्तिकै महत्त्वका साथ पृथ्वीभित्र र बाहिरको यात्रा गराउँछन् (हेमिल्टन, सन् १९५९, पृ. १०)। भर्नेले कल्पना गरेका वैज्ञानिक उपकरण आज यथार्थमा परिणत भएका छन्। क्याम्पवेल पनि विज्ञानकथा विज्ञानका अभिन्न अङ्ग बन्नू भन्ने चाहन्छन्। यो चिन्तनको प्रभाव १९६० को दशकसम्म रहेको देखिए पनि नयाँ धार मानिने समाजविज्ञानमा आधारित नरम विज्ञानकथा प्रकाशन हुन थालेपछि त्यसले नयाँ विमर्शलाई अगाडि ल्याएको पाइन्छ। यसरी प्रकृति र प्रविधि विज्ञानका यथार्थ सम्भावनालाई महत्त्व दिने कडा विज्ञानकथा र सामाजिक विषयलाई वैज्ञानिक अन्तर्वस्तुमा अन्तर्गुलन गरिने नरम विज्ञानकथाको यात्राले विज्ञानकथामा विज्ञानको सन्दर्भलाई एकातर्फ बहुआयामिक बनाएको छ भने अर्कातर्फ जटिल पनि बनाएको देखिन्छ।

क्षेत्रगत व्यापकता

विज्ञानकथामा आउने विज्ञानले व्यापक क्षेत्रलाई समेटेको हुन्छ। यही व्यापकताका कारण विज्ञानकथालाई यसको नामका तहमा सीमित भई अर्थ्याउन सकिँदैन भन्ने तर्कहरू भएको देखिन्छ। ब्रायन एल्डिसले विज्ञानकथा विज्ञान वा वैज्ञानिकबारेको कथा नभएको कुरालाई महत्त्व दिँदै भूतकथा भूतका बारेमा लेखिएजस्तो विज्ञानकथा वैज्ञानिक वा प्राविधिकबारेमा लेखिँदैन भनेका छन् (वेस्टफल, सन् २००५, पृ. ३२६)। त्यस्तै विज्ञानकथा विज्ञानसँग मात्र सम्बन्धित हुँदैन भन्ने कुरालाई इभरेट ब्लेइलरको भनाइबाट पनि स्पष्ट हुन सकिन्छ। उनका अनुसार विज्ञानकथामा रहेको विज्ञान पदले निकै जिज्ञासाहरू उत्पन्न गर्छ, जसको उत्तर पूर्वनिर्धारित दृष्टिकोणहरूबाट पाउन सकिँदैन किनभने अपराध कथा अपराधसँग, खेल कथा खेलसँग, जासुसी कथा जासुससँग सम्बन्धित भए जस्तो गरी विज्ञानकथा विज्ञानसँग सम्बन्धित हुँदैन। त्यस्तै विज्ञानकथा बहिर्निवेशित चिन्तनमा आधारित हुन्छ भन्ने कुरा पनि आशिक सत्य हो। यो केही कथाका लागि स्वीकार्य हुन सक्छ, विज्ञानकथाका रूपमा स्वीकार गरिएका सबै कथाका लागि होइन। विज्ञानकथा एकल विषय केन्द्रित विषय क्षेत्र होइन। यसमा अनेक विधा, उपविधाहरू मिसिन आउँछन् (ब्लेइलर, सन् १९९०, पृ. xi)। एल्डिस र ब्लेइलरका यी धारणाबाट विज्ञानकथाको विज्ञान सिर्जनात्मक विशिष्टताका आधारमा पहिचान गर्न सकिने कुरा स्पष्ट हुन्छ।

विज्ञानकथामा आउने विज्ञान सिर्जनाका अन्य विषय जस्तै भावनात्मक र स्वतन्त्र हुन्छ । विज्ञानकथाका केही लेखक वैज्ञानिक विचारलाई सचेततापूर्वक प्रयोग गर्छन तर तिनीहरूलाई त्यसो गर्नु अनिवार्य हुँदैन । वैज्ञानिक विश्वदृष्टिलाई सुसङ्गत गर्न प्राविधिक ज्ञानको भाषा र इतिहासको उपयोग गरे पनि उनीहरू त्यसलाई उल्लङ्घन गर्न, व्यङ्ग्य गर्न, समस्यापूर्ण बनाउन सधैं स्वतन्त्र हुन्छन् (रोने, सन् २००८, पृ. १११) । उनीहरूमा रहने यही सिर्जनात्मक स्वतन्त्रताले नै विज्ञानकथालाई विज्ञानको कठोरताबाट भिन्न बनाउँछ अनि त्यो स्वतन्त्रतालाई विधागत अनुशासनभित्र राखिएको हुन्छ । विज्ञानकथामा अन्य ग्रहको यात्रालाई समावेश गर्ने परम्परा पनि बलियो देखिन्छ । यो पूर्व परम्परालाई पछ्याउँदाको चरित्र मात्र हो । स्रष्टाले अन्य ग्रहको यात्रालाई महत्त्व दिनुमा समालोचकको भूमिकाले पनि मद्दत गरेको पाइन्छ । ब्रायन एल्डिस र डेभिड विनग्रोभका अनुसार विज्ञान आख्यानको प्रारम्भिक अध्ययन गर्दा समालोचकहरू दुई किसिमका त्रुटि गरिरहेका छन् । पहिलो, उनीहरूले लेखक जीवनप्रवाहका साथ लेख्छ भन्ने कुरा भुल्दछन् र दोस्रो, उनीहरू विज्ञानकथालाई चन्द्रमा वा अन्य ग्रहको काल्पनिक यात्राका रूपमा मात्र व्याख्या गर्छन् । त्यसैले उनीहरू अन्तर्ग्रहीय यात्रालाई विज्ञानकथाको महत्त्वपूर्ण तत्त्व मान्दछन् । उन्नाइसौं शताब्दीमा अन्तरिक्षलाई उच्च महत्त्व दिइएको हुनाले नै यो विषय विज्ञान आख्यानको प्रमुख तत्त्व बन्न पुगेको हो । रकेटयात्रा विज्ञान आख्यानको परिचयको आधार बन्नाले नै एक प्रकारले यस चरित्रले विज्ञानकथालाई अन्तरिक्षको कथा बनाएको हो (एल्डिस र विनग्रोभ, सन् २००१, पृ. ७) । त्यसैले विज्ञानकथामा अन्य ग्रहको यात्राका कल्पनालाई अनिवार्य रूपमा समावेश गर्नपर्ने लेखकीय बाध्यता पनि रहँदैन । स्रष्टाले आफ्नो ज्ञान, अनुभव, परिवेशबाट विज्ञानकथाका विषय खोज्छ तथापि त्यो विज्ञानमाथिको सामान्य बुझाइभन्दा जटिल हुन्छ । यो सामान्य विज्ञान र अन्तर्ग्रहीय उडानभन्दा अधिक विषयवस्तुले घेरिएको हुन्छ । सफल विज्ञान कथाकार बन्न अनिवार्यतः यो ब्रह्माण्ड छोड्नु पर्दैन र विशिष्ट प्राविधिक विकासका बारेमा लेख्नु पनि आवश्यक हुँदैन । विज्ञानकथामा आउने काल्पनिक प्रविधि र विज्ञान प्रायः प्रतीकात्मक हुन्छन् (एल्डिस र विनग्रोभ, सन् २००१, पृ. ७) । तिनमा भौतिक जगत्को दृश्य ज्ञानलाई मात्र वर्णन गरिएको हुँदैन, त्यो आधारमा रहेर अज्ञात संसारको अन्वेषण पनि गरिएको हुन्छ । विज्ञानकथामा विज्ञानको उपस्थिति प्रतीकात्मक हुने हुनाले लेखकले आफ्नै किसिमका विज्ञान र प्रविधिको प्रयोग गर्न सक्छ तर त्यो नवप्रयोग स्थापित ज्ञानका विरुद्धमा हुनु हुँदैन । त्यसैले विज्ञानकथाका वैज्ञानिक विषयवस्तु कलात्मक स्वतन्त्रतामा जीवन्त बनेका हुन्छन् ।

सिर्जनात्मक वैशिष्ट्य

विज्ञानकथामा वैज्ञानिक विषयवस्तु र भविष्यको सम्भाव्यता देखाइने भए पनि त्यो काल्पनिक हुन्छ । काल्पनिक हुनु सिर्जनाको विशिष्टता हो । सिर्जनात्मक विशिष्टतासँगै विज्ञानकथाको स्रष्टालाई उत्प्रेरित गर्ने विज्ञान र प्रविधिको विकासले तीव्र रूपमा परिवर्तन गरिरहेको विश्वसत्य विश्वका सामु नै छ । यस्तो परिवेशमा बाँचिरहेको विश्व मानवसमाजमा विज्ञानकथाका काल्पनिक क्षितिजका सम्भाव्यतालाई अनिवार्य आवश्यकताका रूपमा हेर्न थालिएको छ । कारण, यसले अनागतलाई वर्तमानमा ल्याउने सामर्थ्य राख्छ । त्यसैले सिर्जनात्मक कला भएर पनि कथाका अन्य भेदभन्दा विज्ञानकथा कलात्मक गुणवत्ता, बौद्धिक विशिष्टता, आनन्दको क्षमता र कल्पनाको स्तरमा भिन्न देख्न सकिन्छ । विज्ञानकथालाई सामाजिक जीवनको ऊर्जा बनाउँदै समग्र मानवजाति र विश्वको सामूहिक भविष्यको कल्पनामा समाविष्ट गरिएको हुन्छ (रोने, सन् २००८, पृ. १) । यो वैज्ञानिक र प्राविधिक सभ्यताबाट बढी प्रेरित हुन्छ । विज्ञानकथाले यान्त्रिक वस्तुको तीव्र अपेक्षा

गर्देन यद्यपि यसले प्रविधिक सभ्यतालाई मलजल गर्छ (कोबर, सन् १९८८, पृ. २४-२५)। विज्ञानकथा विमर्श, परिकल्पना र वैज्ञानिक विचारको मुक्त प्रवाहमा आबद्ध हुन्छ त्यसैले यो निर्धारणात्मक, दबावपूर्ण र ठोस विचारबाट मुक्त हुन सक्छ। विज्ञानकथाका काल्पनिक नयाँ अनुभवहरू विशिष्ट हुने हुनाले यी असम्भव जस्ता लारदैन् किनभने यी स्वच्छन्द काल्पनिक उडानभन्दा अनुभवको निकट हुन्छन् र तर्कसङ्गत कल्पनाका लागि अधिक स्वीकार्य हुन्छन् (कोबर, सन् १९८८, पृ. १४७)। वैज्ञानिक प्राविधिक अनुभवका आधारमा गरिने नवीन कल्पना विज्ञानकथाको मूल मर्म हो। यसमा गरिने विज्ञानका अन्वेषण र विकासमा आधारित भौतिक सभ्यताको बिम्बन कल्पनाश्रित हुन्छ।

विज्ञानकथाको स्रष्टा वैज्ञानिक हुन आवश्यक हुँदैन तर विज्ञानका ज्ञात ज्ञानबारे जानकार र त्यसका आधारमा भविष्यप्रति तीव्र उत्सुक हुन भने आवश्यक हुन्छ। आधुनिक विज्ञानकथा परम्पराको आरम्भका कथामा जिज्ञासापूर्ण अन्तरग्रहीय परिभ्रमण महत्त्वपूर्ण तत्त्वका रूपमा रहेको देखिन्छ। त्यसैले अन्तरग्रहीय परिभ्रमण, अन्तरिक्ष यात्रा नै विज्ञानकथाको पहिचान बनेको पनि पाइन्छ। तर यो अन्तरग्रहीय यात्रामा मात्र सीमित रहँदैन। अर्कातर्फ गुणात्मक विज्ञानकथाका लागि एकअर्को ग्रहलाई जोड्न आवश्यक पनि हुँदैन साथै प्राविधिक विकासका बारेमा पनि लेखकले जान्ने पर्ने अनिवार्यता हुँदैन किनभने काल्पनिक रूपमा विज्ञान र प्रविधि साङ्केतिक रूपमा आउन पनि सक्छन्। यी सबै कुराको अभिव्यक्ति लेखकीय संवेदनासँग ज्यादा सम्बन्धित हुन्छन् (एलिडस र विनग्रोभ, सन् २००१, पृ. १६७-१६८)। यसले लेखक वा पाठकलाई तार्किक र सरल तरिकाबाट उनीहरूका कल्पनाशील मस्तिष्कलाई सन्तुष्ट पार्न सक्छ। यसका चर भनेका जीवनका उत्सुकता नै हुन् (गुडिन, सन् १९६९, पृ. ४)। प्रभावकारी विज्ञानकथाको रचना गर्न वैज्ञानिक हुनु जरुरी हुँदैन तर खोजको अद्भुतताबारे उत्साही हुनु भने अनिवार्य हुन्छ। विज्ञानकथामा आश्चर्यको भाव सिर्जनात्मक अन्तस्करणबाट उत्पन्न हुन्छ (जेरोल्ड, सन् २००१, पृ. १८)। यी विद्वान्का विचारले विज्ञानकथाका सिर्जनात्मक र भावनात्मक पक्षलाई महत्त्व दिएका छन्। यी पक्षसँग स्रष्टा विज्ञानका ज्ञात ज्ञानबारे सचेत रहेमा त्यसले कथालाई तार्किक र विश्वसनीय बनाउन, स्वतन्त्र बहावबाट नियन्त्रण गर्न, चिन्तनको पुनरावृत्तिलाई रोक्न, अभिनव ज्ञानको अन्वेषण गर्न र ज्ञात ज्ञानका विरुद्ध नहुन मद्दत गर्छ। विज्ञान कथाकार वैज्ञानिक नभई सिर्जनात्मक संसारको स्रष्टा हो तर समकालीन ज्ञानका बारेमा जानकारी हुने स्रष्टाले सम्भावित भविष्यको चिन्तन गर्न र पाठकलाई विश्वस्त पार्न सक्छ।

व्यापक दृष्टिकोण

विज्ञानचेतले विज्ञानकथाको क्षितिजलाई व्यापक बनाउँछ। सिर्जनाका निमित्त यो गतिशील उत्प्रेरक पनि बन्छ। विज्ञानकथाको विज्ञान सौन्दर्यात्मक गुण भएको विषय हो, वस्तुसत्यको अन्वेषण यसको लक्ष्य होइन। विज्ञानकथा भाषिक रूपको वैज्ञानिक आख्यान वा युटोपिया, डायस्टोपियाका वस्तुको लोकप्रियताका लागि लेखिने कथा पनि होइन। यस तर्कको पुष्टिका निमित्त डार्को सुभिनका मतलाई लिन सकिन्छ। उनको पहिलो मतअनुसार विज्ञानकथाको विश्वसनीयता कुनै विशिष्ट प्रकृतिको वैज्ञानिक तर्कमा निर्भर हुँदैन। विज्ञानकथा सम्पूर्ण परिस्थितिको महत्त्व, विस्थापित वास्तविकता र त्यसको व्याख्यामा आधारित हुन्छ साथै त्यो व्याख्या वैज्ञानिक वा संज्ञानात्मक क्षितिजभित्रै रहन्छ। त्यस्तै, उनको दोस्रो मतअनुसार मानविकीअन्तर्गतका समाजशास्त्र, मानवशास्त्र, नृतत्वशास्त्र, भाषाविज्ञान पनि वैज्ञानिक पद्धतिमा आधारित हुन्छन्। ती आवश्यकता र सम्भावनाका सुस्पष्टता, सुसङ्गत र वास्तविकताको प्राकृतिक व्याख्या, परिकल्पना निर्माण, काल्पनिक परीक्षण, द्रन्दात्मक कार्यकारण सम्बन्ध, साङ्ख्यिकीय सम्भावना, प्रगतिशील संज्ञानात्मक प्रतिमान आदिमा

आधारित हुन्छन् । विज्ञानकथाका लागि कठोर विज्ञानका तुलनामा सम्भवतः यी उत्तम आधार बन्न सक्छन् । त्यसैले विज्ञानकथा कठोर र नरम विज्ञानको विलयन हो । उनको तेस्रो मतअनुसार कार्ल मार्क्स र आइन्स्टाइनको आगमनपछि विज्ञानलाई खुल्ला अन्त्य सम्पत्तिका रूपमा लिन थालिएको हो । त्यसकारण लेखकीय कालखण्डका वैज्ञानिक पद्धति, दार्शनिक आधारलाई उल्लङ्घन नगर्ने सबै नवीन कल्पनाहरूले विज्ञानकथामा वैज्ञानिक सत्यापनको भूमिका निर्वाह गर्न सक्छन् (सुभिन, सन् १९७९, पृ. ६७-६८) । सुभिनका यी मतलाई हेर्दा विज्ञानकथामा ज्ञानका सबै शाखालाई उत्तिकै महत्त्वका साथ प्रयोग गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । प्रकृतिविज्ञान जस्तो ठोस विज्ञान होस् वा समाजविज्ञानका अनेकौं शाखा, यी सबै वैज्ञानिक पद्धतिमा सम्भावनाको खोजी गर्ने आधारहरू हुन् । त्यसैले विज्ञानकथामा यिनको प्रयोगको सम्भावना उत्तिकै रहने देखिन्छ । यिनै बहुआयामिक पक्षले विज्ञानकथाको विज्ञान पक्षलाई व्यापक बनाउँछन् ।

विज्ञानकथालाई वैज्ञानिक सम्भावनाका ठोस प्राप्तिको व्याख्याका रूपमा लिने हो भने यसको साहित्यिक मूल्य प्रभावपूर्ण बन्न सक्दैन । त्यसैले समकालीन विज्ञानप्रविधिको बारेमा लेखिने कथालाई विज्ञानकथाको श्रेणीमा नै राख्न नसकिने विचार पनि व्यक्त भएको पाइन्छ । रोबर्ट ए हाइलेनले विज्ञानकथाका केही प्रकारहरूको उल्लेख गर्दै विज्ञानकथाको अर्को प्रकार छ इमानदारदेखि असल गुण भएको जसलाई सामान्यतः विज्ञानकथाको श्रेणीमा नै राखिँदैन, विज्ञानकथा मानिँदैन भनी त्यसतर्फ सङ्केत गरेका छन् । यस्ता कथामा समकालीन विज्ञान र प्रविधिसँग व्यवहार गर्ने मान्छेको कथा हुन्छ । जब हामी विज्ञानकथा भन्छौं त्यसको अर्थ यस किसिमको भन्ने हुँदैन । त्यसको अर्थ परिकल्पनात्मक, विमर्शात्मक, मानौं वा के हुन सक्छ भन्ने धारणा भएको कथा भन्ने हुन्छ (हाइलेन, सन् १९६४, पृ. १७) । विज्ञान आख्यानको क्षेत्रलाई ज्ञात सिद्धान्त, तथ्य वा प्रविधिमा मात्र सीमित गर्ने हो र यसलाई त्यही सीमाभित्र बाँधिराख्ने हो भने त्यो सिर्जनात्मक, सम्भाव्यता, नवीनता आदिको खोज गर्नेभन्दा वर्णन र विवरणमा आधारित कमजोर कथामा परिणत हुनजाने जोखिम बढ्न सक्छ (उल्फ, सन् २००५, पृ. १८) । यसलाई अनुभूतिको अभिव्यक्तिमा बाधा नहुने गरी विचारले बाध्न सकिन्छ । विचारको प्रतिपादन गर्ने हो भने पनि कलाको मर्म कमजोर बनाइनु हुँदैन । विज्ञानकथामा कलालाई महत्त्व दिनेले यसलाई परिवर्तनको मानवीय अनुभूतिको कलात्मक प्रतिक्रिया मानेको पाइन्छ । मानिसले केही भिन्न केही उत्तम कार्य गर्न चाहन्छ, जसलाई उसले आख्यानमा मार्गबाट पर्यालोकेन गर्छ । जोन क्याम्पबेलका अनुसार आख्यान लेखिएको सपना हो । विज्ञान आख्यान प्रविधिमा आधारित समाजको आशा, सपना र सन्त्रास हो (गुन, सन् २००२, पृ. X) । ज्ञात ज्ञानको वर्णन र व्याख्या गरिएका विज्ञानकथा एक स्तरका पाठकलाई सुसूचित गर्न सहयोगी बन्न सक्छन् तर त्यस सीमामा मात्र सीमित रहने हो भने विज्ञानकथा सिर्जनात्मक उचाइमा पुग्न असमर्थ हुन्छ ।

ज्ञान र कलाको सन्तुलन

विज्ञानकथालाई यसमा आउने विज्ञान तत्त्वले नभई संज्ञानात्मक चिन्तनको कलात्मक स्तरले उत्कृष्ट बनाउँछ । महान् वा नयाँ विचारले उत्कृष्ट विज्ञानकथा बनाउँछ भन्ने धारणा आधारभूत रूपमा गलत छ । नवीन दृष्टिकोण, विचारको विमर्श अथवा अवधारणाको कथात्मक रूपले मात्र वास्तवमा शक्तिशाली कथा बनाउन सक्छ (क्याम्पबेल, सन् १९६४, पृ. ९५) । कथामा आउने त्यस्तो विचारलाई शुद्ध इन्जिनियरिङ उत्पादनको सूत्रीय प्रभावका रूपमा व्यवहार गर्न सकिँदैन (रोने, सन् २००८, पृ. २) । विज्ञानकथा विज्ञान हो आख्यान होइन भन्ने किसिमको तर्क र अपेक्षा गर्न थालियो भने विज्ञानकथा आख्यानमा सौन्दर्य सिर्जनाको कार्यगत सामर्थ्यमा असफल

हुन्छ। यसको मतलब विज्ञानकथा यथार्थवादको विरोधी सूचक हो भन्ने पनि होइन। यी दुवै तर्कभन्दा भिन्न विज्ञानकथालाई साहित्यिक विधाका रूपमा लिइयो भने मात्र साहित्यिक रूपमा यो आकर्षक हुन सक्छ। विज्ञानकथामा आउने विज्ञानले साहित्यिक कलाका मान्यतालाई विस्थापित गर्न सक्दैन तर विशिष्ट कलात्मक कार्यका साथ एक विशिष्ट शैलीको आवश्यकताअनुसार त्यसलाई सहज बनाउन सक्छ। यो स्पष्ट छ कि विज्ञान आख्यान विमर्शात्मक हुनैपर्छ (बाग्वेल, सन् १९८७, पृ. ४५)। विज्ञानकथालाई स्थापित वैज्ञानिक ज्ञान र प्रविधिको वर्णनले प्रभावपूर्व बनाउँदैन। संज्ञानात्मक विमर्शको कलात्मक प्रस्तुतिले मात्र विज्ञानकथालाई उत्तम बनाउन सक्छ।

विज्ञानकथामा आउने विज्ञानले सिर्जनात्मक व्यापकतालाई संवहन गरेको हुन्छ। यसलाई विज्ञान शब्दको अर्थका तहमा मात्र व्याख्या गर्न सकिँदैन। विज्ञानकथाको विज्ञान विषय हो र यसको अभिव्यक्ति कथात्मक हुन्छ। त्यसैले विज्ञानकथालाई विज्ञान वा वैज्ञानिकबारेको कथाका रूपमा बुझ्न सकिँदैन। वैज्ञानिक चेतले विज्ञानकथालाई विश्वसनीय बनाउँछ तर साहित्यिक सौन्दर्यविनाका वैज्ञानिक तथ्यले मात्र यसलाई प्रभावपूर्ण बनाउन सक्दैन। वैज्ञानिक अन्तर्वस्तुलाई स्वतन्त्र कलात्मक अभिव्यक्तिद्वारा व्यवस्थित गर्दा मात्र विज्ञानकथाभित्रको विज्ञानले सार्थकता पाउन सक्छ।

भविष्य हेर्ने कलात्मक दृष्टि

विज्ञानकथामा भविष्यको पृष्ठाधारमा आधारित हुने हुनाले निश्चय नै यसमा भविष्यसम्बन्धी दृष्टिकोण रहन्छ। विज्ञानकथाका भविष्यसम्बन्धी कतिपय दृष्टिकोणहरू यथार्थमा परिणत हुन पनि सक्छन् तर विज्ञानकथालाई भविष्यवाणीका रूपमा लिन सकिँदैन। विज्ञानकथामा विचार प्रयोगको उद्देश्य भविष्यवाणी गर्नु होइन (गुइन, सन् १९६९, पृ. ६)। गुइनका अनुसार सबै आख्यान लक्षणा हुन्। विज्ञानकथा पनि लक्षणा हो। यसले आख्यानका पुराना भेदले भन्दा नयाँ प्रकृतिको लक्षणा प्रयोग गर्छ। ती हाम्रै समकालीन जीवनका विज्ञान, प्रविधि, यथार्थपरक र ऐतिहासिक दृष्टिकोणहरूबाट लिइएका हुन्छन्। अन्तरिक्ष यात्रा तीमध्येको एक हो। त्यस्तै वैकल्पिक समाज, वैकल्पिक जीवविज्ञानलगायतका अरू धेरै कुरा यसमा समावेश हुन्छन्। भविष्य पनि विज्ञानकथाको लक्षणा हो (गुइन, सन् १९६९, पृ. २४)। विज्ञानकथाले भविष्यवाणी गर्दैन तर जागरणका निमित्त भविष्योन्मुख हुनु विज्ञानकथाको केन्द्रीय लक्ष्य हुन सक्छ (रोने, सन् २००८, पृ. ७८)। स्वाभाविक रूपमा विज्ञान आख्यान भविष्य उन्मुख हुन्छ यद्यपि यो सधैं भविष्यमा स्थापित हुनु आवश्यक हुँदैन। वैकल्पिक इतिहास, समानान्तर ब्रह्माण्डको अन्वेषण वा भविष्यको क्षितिजका रूपमा परिवर्तन हुनसक्ने लुप्त अतीत, मानव इतिहासको अर्थ आदि स्पष्ट रूपमा भविष्यमा आधारित हुन्छन्। वर्तमान र भविष्यका बिचमा निकट सम्बन्धको भाव राख्दै विज्ञानकथाले ऐतिहासिक प्रक्रियाको सूक्ष्म मिथ निर्माण गर्छ। यसले पाठकको वर्तमानलाई भविष्योन्मुख इतिहासका रूपमा स्थापित गर्छ। विज्ञानकथा विज्ञानप्रविधिको विचार र मूल्यको प्रभावका कथा तथा सामाजिक जीवनलाई अभिव्यक्त गर्ने मुख्य कलात्मक साधन हो। विज्ञानकथाको वैज्ञानिक विषयवस्तु सामान्यतः वैज्ञानिक सम्भाव्यताको ज्ञानमा आधारित भए पनि त्यो सधैं काल्पनिक हुन्छ। विज्ञान आख्यानको विज्ञानलाई सांस्कृतिक मिथ र सौन्दर्यात्मक खेलमा रूपान्तरण गरिन्छ। विज्ञानकथामा समकालीन जीवनका केही दृढतालाई विज्ञानमा बदलिन्छ (रोने, सन् २००८, पृ. ५-६)। त्यसैले विज्ञानकथा भविष्य चिन्तनमा आधारित हुने भए पनि त्यसलाई भविष्यवाणीका रूपमा लिन सकिँदैन। विज्ञानकथामा आउने भविष्यदृष्टि मूलतः निर्मित संसारको काल्पनिक सौन्दर्य हो।

विज्ञानकथाका अध्येताले भविष्यवाणी गर्ने सामर्थ्यका आधारमा मात्र विज्ञानकथाको मूल्याङ्कन गर्न नसकिने विचार राखेको पाइन्छ। ब्रायन एल्डिसका अनुसार भविष्यवाणी गर्ने

सामर्थ्यका आधारमा आख्यानलाई मूल्याङ्कन गर्न सकिँदैन। यहाँसम्म कि विज्ञानकथा पनि कुनै विज्ञान होइन। उनले एच.जी. वेल्सको *द वार अफ वल्ड्स* अब्बल उपन्यास हुनका पछ्याडि भविष्यवाणीको सामर्थ्य नभई समकालीन संवेदनाको उठान भएको ठहर गर्दै त्यस सम्बन्धमा तीन ओटा तर्कहरू राखेका छन्। तीमध्ये पहिलो, उनले आफ्नो समयको पहिचान योग्य तस्वीर खिचेका छन् अर्थात् यसमा वर्तमान समयको प्रतिबिम्ब छ। यस सच्चाइलाई यथार्थका रूपमा स्वीकार गर्न सकिन्छ। दोस्रो, उनले आफ्नो समयका विकासवादी सिद्धान्त, सूक्ष्म जीवको सङ्क्रमण, सङ्क्रामक सिद्धान्त जस्ता नयाँ वैज्ञानिक सिद्धान्तलाई उपयोग गरेका छन्। तेस्रो, उनले आफ्ना समयमा आख्यानमात्मक रूपमा प्रकट हुने मानव जातिको सामाजिक आलोचनालाई स्वीकार गरेका छन् (एल्डिस र विनगोभ, सन् २००१, पृ. ११९-१२१)। विज्ञानकथाका लागि भविष्यको पर्यावलोकन मात्र आवश्यक छैन, वर्तमान समय, वैज्ञानिक चेत र आलोचनात्मक दृष्टिकोणको अवलम्बनद्वारा पनि उत्कृष्ट विज्ञानकथा रचना गर्न सकिन्छ, भन्ने कुरा उनको धारणाबाट बुझ्न सकिन्छ। विज्ञान कथाकार आइज्याक आसिमोभ आफूले आकाशगाडगोय साम्राज्य, प्रकाशभन्दा तीव्र गति, अति बौद्धिक रोबोट, समय यात्राका बारेमा कथा लेखेको तर तिनको मूल्य कुनै पनि किसिमको भविष्यवाणी गर्नमा नरहेको विचार राख्दै तिनको उद्देश्य भविष्यवाणी गर्नु नभई केवल सम्भाव्य विषयमा मनोरञ्जनात्मक कथा लेख्ने प्रयास गरेको उल्लेख गरेका छन्। उनले विज्ञानकथामा भविष्यवाणी हुनै पर्छ भन्ने कुनै अनिवार्यता नहुने तर्क राखेका छन् (आसिमोभ, सन् १९७५, पृ. ९४)। विज्ञानकथामा गरिने भविष्यवाणीहरू अनागतमा सत्य साबित हुन सक्छन् तथापि विज्ञानकथा हुन त्यसमा भविष्यवाणी गरिरहनु अनिवार्य हुँदैन। मानवीय व्यवहारसँग सम्बद्ध भविष्यका परिघटनाहरूलाई साहित्यिक मनोरञ्जनका साथ अभिव्यक्त गर्ने हुनाले विज्ञानकथालाई भविष्यवाणी मान्न उपयुक्त देखिँदैन।

विज्ञान कथाकार वर्तमानका आधारमा भविष्यको पूर्वानुमान गर्न उत्सुक हुन्छ। यसरी गरिएका पूर्वानुमान भविष्यमा यथार्थमा परिणत हुन सक्छन्। यसलाई आधार मानेर विज्ञानकथालाई भविष्यवाणी गर्ने कथा मान्न सकिँदैन। विज्ञानकथा अन्य कथा जस्तै मनोरञ्जनकै माध्यम हो। त्यसैले यसमा आउने विषय कथात्मक हुन्छ। तुलनात्मक रूपमा विज्ञानकथा बौद्धिक र तार्किक हुन्छ साथै विशिष्ट पनि हुन्छ। विज्ञानकथाको त्यो विशिष्टता भनेको विज्ञानप्रविधिमा आधारित भविष्यको काल्पनिक सौन्दर्य हो। यही कोणबाट भविष्यदृष्टिको मूल्यनिरूपण गर्न सकिन्छ।

निष्कर्ष

विज्ञानकथा प्रथमतः साहित्यिक विधा हो, विज्ञान वा भविष्यदर्शनको विषयक्षेत्र होइन। यसको विषयगत विशिष्टता र व्यापकताभिन्न ज्ञानका अनेक विधा समेटिन सक्छन् तथापि यसको पर्यावलोकन र आस्वादन साहित्यिक रूपमा गर्नु नै औचित्यपूर्ण हुन्छ। विज्ञानकथामा विज्ञानबारेका धारणा प्रशस्त आउँछन् तर ती साहित्यिक चरित्रबाटै अध्ययन हुन सक्छन्। विज्ञानकथाका माध्यमबाट विज्ञान र भविष्यबारेको चेतना विस्तार गर्न सकिने भए पनि यसको लक्ष्य आधुनिक समाजमा विज्ञानप्रविधिका युगीन जटिलता र भविष्यका सम्भावनालाई साहित्यिक मूल्यमा अभिव्यञ्जित गर्नु हो। संवेदनशील विज्ञान कथाकार भविष्यदर्शी हुन्छ। सामाजिक चेतनालाई आधुनिक र वैज्ञानिक बनाउन विज्ञानकथाको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ तथापि विज्ञानकथालाई विज्ञानबारेको कथाका रूपमा लिनु उपयुक्त देखिँदैन। यसलाई विधागत विशिष्टता र साहित्यिक मूल्यका आधारमा आस्वादन र मूल्याङ्कन गर्नु नै अर्थपूर्ण हुन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- एटम, नेत्र (२०६८). नेपाली विज्ञानकथा : सिद्धान्त र प्रयोग. *गरिमा*. २९ (१२), पृ. १००-१११ ।
श्रेष्ठ, दयाराम (२०६६). *अभिनव कथाशास्त्र*. काठमाडौं : पालुवा प्रकाशन प्रा. लि. ।
- Aldiss, B. & Wingrove, D. (2001). *Trillion year spree: The history of science fiction*. House of Stratus.
- Asimov, I. (1975). How easy to see future!. *Natural History*. LXXXIV(4), 92-94.
<https://archive.org/search.php?query=naturalhistory84newy>
- Bagwell, J. T. (1987). Science fiction and the semiotics of realism. In G. E. Slusser & E. S. Rabin (Eds.), *Intersections fantasy and science fiction* (pp. 36-47). Southern Illinois University Press.
- Campbell, J. W. (1964). The science of science fiction writing. In L. A. Eshbach (Ed.), *Of worlds beyond: The science of science fiction writing* (2nd ed., pp. 89-101). Advent: Publishers.
- Gerrold, D. (2001). *Worlds of wonder: How to write science fiction and fantasy*. Writer's Digest Books.
- Guin, U. K. L. (1969). *The left hand of darkness*. Ace Books.
- Gunn, J. (Ed). (2002). *The road to science fiction from gilgamesh to wells*. Scarecrow Press.
- Hamilton, J. (1959). *Pioneers of science fiction*. ABDON Publishing Company.
- Heinlein, R. A. (1964). On the writing of speculative fiction. In L. A. Eshbach (Ed.), *Of worlds beyond: The science of science fiction writing* (2nd ed., pp. 11-20). Advent: Publishers.
- Kroeber, K. (1988). *Romantic fantasy and science fiction*. Yale University Press.
- Roney, I. C. (2008). *The seven beauties of science fiction*. Wesleyan University Press.
- Suvin, D. (1979). *Metamorphoses of science fiction: On the poetics and history of a literary genre*. Yale University Press.
- Westfahl, G. (2005). *Science fiction Quotations: From the inner mind to the outer limits*. Yale University Press.
- Wolf G. K. (2005). Coming to terms. In J. Gunn & M. Candelaria (Eds.), *Speculation on speculation: Theories of science fiction* (pp. 13-22). The Scarecrow Press.